

WIESŁAW MUSIAŁ¹

ROZWAŻANIA NAD UPADŁOŚCIĄ GOSPODARSTW RODZINNYCH W POLSCE

Rynek nie ma wrogów, ale ma dużo ofiar
Elżbieta Mączyńska

Abstrakt. Funkcjonowanie gospodarstw rolnych w otwartej gospodarce rynkowej niesie ze sobą szanse na ich szybki i przełomowy rozwój, podwyższa jednak także ryzyko niepowodzenia gospodarczego, niewydolności ekonomicznej i upadłości. Problem ten, głównie w zakresie rozważań teoretycznych, podjęto w opracowaniu, w którym przedstawiono symptomy upadłości gospodarstw. Poddano analizie przeglądowej prawidłowości i teorie ekonomiczne, które objaśniają procesy upadłości podmiotów gospodarczych (i instytucji), a które odniesiono do gospodarstw rolnych. Rozważano problem upadłości gospodarstw z punktu widzenia neoklasycznej teorii przedsiębiorstwa, na gruncie teorii ekonomii instytucjonalnej oraz menedżerskiej teorii przedsiębiorstwa. Znaczącą uwagę poświęcono teorii biologicznego życia przedsiębiorstwa (gospodarstwa), wskazując na jej adekwatność w zastosowaniu do gospodarstw rodzinnych. Rozważanie to rozwinęto o tzw. pokoleniowy cykl życia rodzinnego gospodarstwa rolnego. Wprowadzono kilka pojęć dotychczas niestosowanych w ekonomice rolnictwa, dotyczących tzw. analizy demograficznej gospodarstw (stopy narodzin, stopy zgonów i wskaźnika obrotu gospodarstw). Wskazano na spektrum merytoryczne badań nad stanem gospodarstw indywidualnych z punktu widzenia ich przyszłego bytu, a zwłaszcza zagrożenia upadłością. Zagadnienia podjęte w opracowaniu wydają się mieć istotne znaczenie dla nauki i praktyki gospodarczej z uwagi na narastający problem porzucania produkcji rolnej, głębokiej ekstensyfikacji gospodarstw i utrwalania się zjawiska zawężonej reprodukcji majątku produkcyjnego drobnych i średnich gospodarstw rodzinnych. Proces ten wzmaga wzrastającą konkurencyjność dochodową pracy pozarolniczej i sprawia, że duża część gospodarstw małych i średnich już weszła lub w najbliższych latach wejdzie w fazę upadłości.

Słowa kluczowe: upadłość gospodarstw, cykl życia gospodarstwa, demografia gospodarstw

¹ Autor jest pracownikiem naukowym Instytutu Rozwoju Wsi i Rolnictwa PAN.

WPROWADZENIE

Zapotrzebowanie społeczne na analizy stanu gospodarki ocenianej jako całość, jej poszczególnych branż czy też pojedynczych podmiotów gospodarczych rośnie w okresie gwałtownych przemian gospodarczych i społecznych, czego w ostatnich latach doświadcza Polska. W sektorze agrobiznesu wiązało się to z dokonującą się transformacją systemową, zmianami warunków funkcjonowania przedsiębiorstw i ich prywatyzacją. Przełomowe zmiany strukturalne w rolnictwie w pierwszej kolejności objęły sektor rolnictwa państwowego (ale także i spółdzielczego) i doprowadziły do likwidacji państwowych przedsiębiorstw gospodarki rolnej [Dzun 2005]. W kolejnych latach rolnictwo indywidualne, dominujące w zakresie zasobów ziemi i liczby podmiotów gospodarczych, konfrontowało swoje możliwości produkcyjne i rynkowe ze zmieniającymi się realiami ekonomicznymi tworzącej się gospodarki rynkowej opartej na zliberalizowanym rynku oraz wspólnotowej i globalnej konkurencji.

Nienadążanie podmiotów gospodarczych za przemianami, jakie miały miejsce w latach dziewięćdziesiątych w kraju, odnosi się w szczególności do rolnictwa. Nadal w Europie, a zwłaszcza w Polsce, rolnictwo jest działem gospodarki, który zdystansował się negatywnie do innych działów, korzystających w sposób zdecydowanie większy z nowoczesnych rozwiązań w sferze techniki, informatyzacji, wdrażania nowoczesnych metod zarządzania, a także w sferze korzystania ze wsparcia rozwiniętego otoczenia instytucjonalnego. Gospodarstwa rolne w tradycyjnej wsi polskiej, zwłaszcza położone w południowej i południowo-wschodniej części kraju, pozostały niezmiennie małe (dwu-, trzyhektarowe) – można stwierdzić – bez dobrych perspektyw na istotne zmiany tego stanu w obecnym pokoleniu ich właścicieli. Z racji relatywnie słabego rozeznania rolników odnośnie do długofalowych trendów przemian gospodarczych i ich następstw ekonomicznych, a także z braku alternatywy zawodowej i życiowej w swym środowisku drobne gospodarstwa są bazą socjalną i ekonomiczną większości rodzin wiejskich. Nadal więc są nie tylko „szansą na przetrwanie” (według niektórych – przeczekanie tego okresu), ale także „pułapką utrwalającą biedę”. Oczekiwanie, „że coś się zmieni, że nastąpi przełomowa poprawa w rolnictwie i nadejdą lepsze czasy” sprawia, że nadal do rzadkości należy pozbywanie się ziemi przez ludność, która jeszcze kilka lat temu żyła z rolnictwa, a obecnie faktycznie już jest grupą byłych rolników, nieutrzymujących się z pracy w rolnictwie [Musiał 2007]. Pozbawia to szans na poprawę sytuacji majątkowej i produkcyjnej, a zwłaszcza powiększania gospodarstw tych rolników, którzy nadal upatrują swą przyszłość w produkcji rolnej. Gospodarstwa rolne są tu – i nie jest to z punktu widzenia ekonomicznego przesadą – w różnych fazach upadłości produkcyjnej i ekonomicznej. Recesywny stan organizacji gospodarstw można rozpoznać po wielu symptomach, których przebieg jest różnorodny w około 340 tysiącach gospodarstw rolnych w Karpatach.

Do głównych rozpoznawalnych symptomów upadłości lub wynikowych kategorii ekonomicznych, opisujących recesywny charakter gospodarstw, należą:

- odłogowanie lub/i ugorowanie znacznych areałów ziemi w subregionach,
- redukcja stanu pogłowia inwentarza żywego i funkcjonowanie dużej ilości gospodarstw bezinwentarzowych,
- niskie, a nawet ujemne dochody uzyskiwane z produkcji rolniczej i zmniejszający się ich udział w strukturze dochodów ludności wiejskiej i w budżetach gospodarstw domowych rodzin rolniczych,
- zawężona reprodukcja majątku produkcyjnego i to zarówno w odniesieniu do budynków i budowli, jak też ciągników, maszyn i narzędzi rolniczych,
- spadające zainteresowanie produkcją rolniczą, w tym jej doskonaleniem, racjonalizacją i unowocześnianiem technologii wytwarzania,
- tradycjonalizm w zarządzaniu gospodarstwem, w tym kapitałem produkcyjnym,
- słaba identyfikacja młodzieży wiejskiej i rolniczej z pracą w gospodarstwie rolnym i w rolnictwie (któremu to zjawisku z reguły towarzyszy dobra identyfikacja ze wsią jako miejscem zamieszkania).

Zapewne duża część z wymienionych symptomów i tendencji przemian w rolnictwie i na wsi jest wynikiem nieustannie odbywających się procesów dostosowawczych rolnictwa i gospodarstw do nowych warunków rynkowych. Sądząc jednak po objawach to charakteryzujących, można stwierdzić, że procesy dostosowawcze przebiegają z trudem i oddziałują na rolnictwo w sposób powodujący redukcję jego potencjału twórczego i zmniejszanie się intensywności organizacji oraz intensywności produkcji [Wojewodziec 2008]. Procesy dywersyfikacyjne, które w naturalny sposób towarzyszą przemianom politycznym, gospodarczym, społecznym, w rolnictwie wydają się przebiegać znacznie wolniej niż w innych nierolniczych działach gospodarki. Rolnictwo nie jest bowiem (dotychczas) tym działem gospodarki, w którym stopa zysku jest wystarczająco wysoka, aby było konkurencyjne w stosunku do innych działów gospodarki (np. przemysłu lub usług). Stąd w rolnictwie (a nawet agrobiznesie) odczuwa się niedobór kapitału, dlatego też brak tu znaczących inwestycji i występuje niewielka liczba transakcji obrotu istniejącym majątkiem. Dywersyfikacja gospodarstw, technologii produkcji, zarządzania, a nawet mentalności przebiega tu więc mniej wyraźnie i odbywa się w dużej mierze w sposób autonomiczny, tj. z niewielkim dopływem kapitału z zewnątrz. Stan ten utrwała niewielki udział kapitału społecznego pochodzącego spoza mikrośrodków wsi i regionu, przy niedoborze lub całkowitym braku większych, zewnętrznych inwestorów w sferze agrobiznesu czy też pozarolniczej przedsiębiorczości wiejskiej. Wyraźne objawy dywersyfikacji wsi i rolnictwa obserwowane są w otoczeniu miast, przy czym im miasto jest większe, tym siła i zasięg jego oddziaływania (mierzona odległością od miasta) jest także większa. Procesy recesywne w rolnictwie mają przebieg znacznie głębszy, można wręcz określić je jako wieloaspektowa dezagraryzacja. Produkcja rolna, jako działalność komercyjna, wypierana jest od wielu lat, a obecnie znacznie szybciej i wydatniej przez alternatywną, bardziej atrakcyjną ekonomicznie produkcję pozarolniczą, wykonywaną w formie najemnej lub rzadziej na własny rachunek [Farkowski 1965, Kłodziński 2006].

Integracja gospodarcza, odbywająca się w ramach Wspólnoty Europejskiej, objęcie gospodarstw rolnych wspólną polityką rolną oraz otwarcie rynków rol-

nych sprawia, że nawet nie mając takiej świadomości, gospodarstwa produkujące w Polsce na przykład mleko, mięso czy truskawki konkurują z gospodarstwami niemieckimi i hiszpańskimi czy bułgarskimi. Globalizacja i otwarcie rynków Unii Europejskiej sprawia, że muszą konkurować także z gospodarstwami produkującymi truskawki w Chinach. Ma to duży wpływ na realia ekonomiczne poszczególnych gospodarstw rolnych, wpływając na ich ekonomikę i możliwości rozwoju. Globalizacja powoduje jakościowe zmiany w alokacji czynników produkcji i pod jej dyktando następuje polaryzacja sytuacji przedsiębiorstw (także gospodarstw rolnych), regionów i krajów na silne i słabe, na zwycięzców i na pokonanych [Tkaczyk 2005]. Proces ten, pomimo że teoretycznie wszystkim daje szanse na rozwój i na wygraną, w praktyce preferuje silnych w chwili startu, to oni mają już na samym początku realną przewagę. Przeciwnie do procesu globalizacji i nieodłącznej liberalizacji są różnorodne i rozbudowane procesy interwencjonizmu państwowego poprzez wspieranie sektora rolnego środkami budżetowymi krajowymi i wspólnotowymi. Istotne znaczenie dla gospodarstw rolnych, dla ich bieżącego bytu ekonomicznego i rozwoju ma skala i zasięg interwencjonizmu w odniesieniu do koordynacji i kontroli wielkości i rodzaju produkcji, kształtowania cen i dostępu do rynku. Racjonalne działanie gospodarstw uzależnione jest wówczas nie tylko od prawidłowej oceny popytu na dane dobra, ale także od preferencji politycznych i rozstrzygnięć instytucjonalnych, które sterują polityką gospodarczą. Interesariusze tej polityki (rolnicy, przetwórcy, pośrednicy) mogą być jej beneficjentami, gdy włączą się w nurt spełnienia określonych wymogów i wykorzystania możliwych do uzyskania transferów, mogą być jednak także skazani na konieczność podjęcia głębokich procesów dostosowawczych do nowych wymogów, które mogą nawet przewyższać ich realne możliwości ekonomiczne.

DEFINIOWANIE UPADŁOŚCI I DEMOGRAFIA GOSPODARSTW

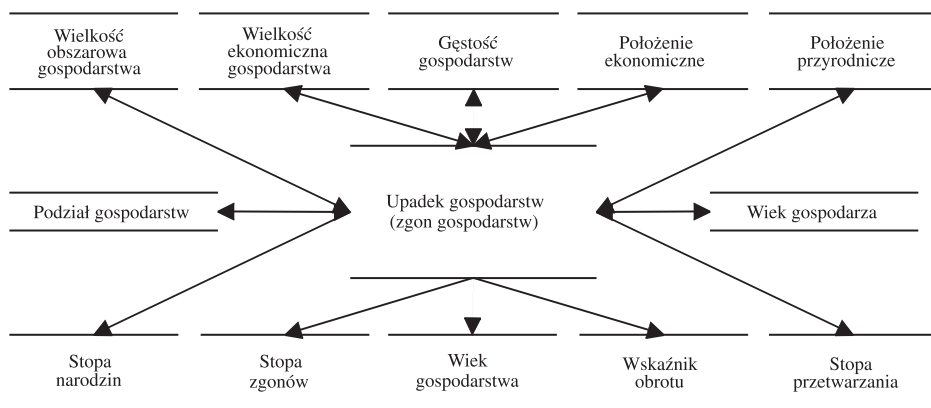
Analogicznie jak dla przedsiębiorstw przemysłowych i innych pozarolniczych firm można przyjąć, że upadłość gospodarstwa oznacza jego zgon. Analiza upadłości (zgonów) gospodarstw (przedsiębiorstw) stanowi badania z zakresu demografii podmiotów gospodarczych, którą bada się i ocenia analogicznie jak w demografii populacji ludzkiej [Dominiak 2008]. Zdefiniowanie upadku gospodarstwa nie jest jednak proste i zasadniczo różni się, gdy czynimy taką ocenę na podstawie kryteriów prawnych czy kryteriów ekonomicznych. Pojęcie „upadek firmy” (gospodarstwa) rozumiane i nazywane jest rozmaicie. Najczęściej spotyka się niekoniecznie tożsamo znaczące następujące określenia upadku: likwidacja, zawieszenie działalności, zamknięcie produkcji, niepowodzenie bytu, niewypłacalność, bankructwo, zniknięcie, przejęcie. W odniesieniu do gospodarstw rolnych listę tę można rozszerzyć o: opuszczenie, porzucenie, odłogowanie, wygaszanie produkcji, rozparcelowanie, likwidacja (np. poprzez podział na działki niestanowiące już gospodarstw).

Przyjmując, że upadłość gospodarstw jest zmienną objaśnianą, to głębsza charakterystyka tego zjawiska sprowadza się do poszukiwania i analizy zmien-

nych objaśniających. Są nimi w pierwszej kolejności liczebność gospodarstw i ich zmiana w czasie. Jest to raczej rzadko spotykany w rolnictwie miernik, przydatny do analizy upadłości gospodarstw, podobnie jak wskaźnik gęstości (liczby) gospodarstw na tysiąc mieszkańców ogółem (lub tysiąc mieszkańców zamieszkujących na wsi). Świadczy on o agraryzacji środowiska ekonomicznego subregionu lub wsi. Rozkład wieku gospodarstw, analogicznie jak to ma miejsce dla firm nierolniczych, może być cennym miernikiem oceny gospodarstw upadających, choć jest on dotychczas niespotykany w polskich statystykach opisu i analizach gospodarstw. Raczej stosuje się mierzenie żywotności gospodarstwa wiekiem jego kierownika (prowadzącego gospodarstwo) lub/i także wiekiem jego małżonki, gdy ta angażuje się w produkcję rolną. Wiek powstania gospodarstwa jest jednak trudny do pomiaru (ustalenia), gdyż określony areal ziemi ma często historię użytkowania rolniczego mierzoną setkami lat. Ziemia ta przechodziła do nowych właścicieli i różnych form organizacyjnych i prawnych, stąd zasadne może być jedynie ustalenie liczby pokoleń lub lat, gdy na przykład była we władaniu jako majątek ziemski czy gospodarstwo chłopskie.

Analizując rozkład wielkości gospodarstw z punktu widzenia rozważań nad ich upadłością, zakłada się z dużym uproszczeniem, że gospodarstwa obszarowo, ale także i ekonomicznie mniejsze mają większe szanse na upadłość produkcyjną i ekonomiczną. Stanowią więc mogą masę majątkową, a zwłaszcza zasób ziemi, z którego mogą skorzystać gospodarstwa dobrze prosperujące, duże i rozwojowe. Także gospodarstwa obszarowo większe lub relatywnie duże mogą napotkać na poważne kłopoty ekonomiczne, oznaczające nawet kres ich bytu. Z racji wielkości ich majątek (zwłaszcza ziemia i majątek ruchomy) może być w różnych formach parcelowany i przejmowany przez wiele gospodarstw mniejszych. Może to oznaczać dużą i w danym pokoleniu nawet niepowtarzalną szansę na ich rozwój produkcyjny i ekonomiczny. Analizę tę można rozwinąć na podstawie powiązania ocen w zakresie obszaru gospodarstw (wielkości obszarowej) i ich stanu ekonomicznego. Populacja gospodarstw, w tym upadających i będących w różnej fazie zgonu, może być także mierzona w aspekcie przestrzennym (lokalizacyjnym). Rozważania mogą tu być wielostronne oraz wieloaspektowe i opierać się na typie miejscowości (miasta czy wsi), ich położeniu i wielkości, warunkach ekonomicznych zewnętrznych, jakości gleb, stanu środowiska itp. Gospodarstwa rolne są bowiem relatywnie często zlokalizowane na obrzeżach miast i miasteczek, które mogą na przykład z racji rynkowych stanowić dla nich szansę na rozwój. Miasto może także z racji wyższej ceny alternatywnych dochodów z pracy w zawodach pozarolniczych (np. rzemieślniczych czy usługach) stanowić o regresie produkcji rolnej, jej zaniechaniu i upadku rolnictwa i gospodarstw. Lokalizację można także odnieść do warunków przyrodniczych, w których prowadzona jest produkcja rolna. Tworzy je ziemia rolnicza wraz z otaczającymi ją warunkami przyrodniczymi (klimatycznymi, wodnymi itp.). Niska jakość ziemi, jak też gorsze warunki przyrodnicze do produkcji rolnej nadal decydują lub co najmniej istotnie wpływają na profil i poziom produkcji gospodarstwa. Mają więc wpływ na jego kondycję produkcyjną i ekonomiczną, jego rozwój, upadek lub dalsze trwanie. Niska jakość ziemi rol-

niczej, na przykład VI klasy bonitacyjnej, bezpośrednio wpływa na poziom plonów i wydajność jednostkową gospodarstw. Wynika to z faktu, że nakłady pracy, a także środków obrotowych ponoszone na jednostkę powierzchni danej uprawy są w dużej mierze związane z obszarem (powierzchnią pól), a stąd są podobne na glebach klasy bonitacji I i VI. Natomiast plony zależą w dużym stopniu od jakości ziemi i na glebach najlepszych mogą być (przy tych samych nakładach środków obrotowych) nawet trzykrotnie wyższe aniżeli na glebach najslabszych. Analogicznie jak to czyni się dla firm nierolniczych, cechy demograficzne populacji gospodarstw można oceniać poprzez pomiar liczby i rozwoju ilościowego, tj. stopy powstawania nowych gospodarstw (narodziny gospodarstw) oraz liczby i stopy upadku gospodarstw (zgonów gospodarstw) – rysunek 1.

RYSUNEK 1. Cechy demograficzne populacji gospodarstw rolnych wpływające potencjalnie na ich upadek
Źródło: Opracowanie własne według Dominiak [2008].

Stopa narodzin gospodarstw ma tu związek z dyspozycyjnymi (będącymi w obrocie) zasobami ziemi rolniczej, gdyż z uwagi na jej nieprzemieszczalność i niepomnażalność ziemia ta może być tylko formalnie przenoszona od jednego do drugiego właściciela (użytkownika), także poprzez podział towarzyszący przejmowaniu spadku. W przeciwieństwie do firm nierolniczych „narodziny” nowego gospodarstwa nie stwarzają z reguły gorszych warunków do funkcjonowania gospodarstw już istniejących. Wynika to z wielu uwarunkowań, z których za najważniejszy można uznać fakt, że działają one w warunkach ekonomicznie zbliżonych do doskonałej konkurencji. Oznacza to, że pojedyncze gospodarstwo praktycznie nie ma wpływu na poziom produkcji w gospodarstwie sąsiada czy w regionie, a więc i podaży, stąd i na poziom cen. Nowe gospodarstwo może oznaczać nawet szansę dla istniejącego już otoczenia w przypadku tworzenia grup marketingowych, współpracy i pomocy sąsiedzkiej. Tylko w szczególnych przypadkach, na przykład w sytuacji produkcji tzw. niszowych produktów rolnych (np. jaj przepiórczych), nowe gospodarstwo o dużym potencjale wytwórczym może zagrażać małym producentom i wyprzeć ich z rynku, podejmując z nimi walkę konkurencyjną (a nie współpracę).

Odnosząc problem upadku gospodarstw do ich obrotu, należy stwierdzić, że obecnie przenoszenie własności w rolnictwie jest w porównaniu do innych branż zdecydowanie mniejsze w ujęciu kapitałowym i mniej częste. Odnosi się to zwłaszcza do struktur rolnych opartych na gospodarstwach rodzinnych, dziedzicznych pokoleniowo, dwuzawodowych, a także na gospodarstwach niewielkich, pomocniczych, o charakterze wyłącznie socjalnym. Gospodarstwo, a zwłaszcza ziemia ma tu poza wartością majątkową, którą można zdyskontować, także szerokie spektrum wartości pozamaterialnych, emocjonalnych i symbolicznych. O potrzebie lub zasadności jej sprzedaży decydują więc nie tylko względy ekonomiczne, lecz także rodzinne i kulturowe. Stąd też w realiach polskich, zwłaszcza na południu kraju, obrót ziemią rolniczą nadal w dużej mierze oparty jest na dzierżawie (często bezumownej), użyczeniu (użytkowaniu na zasadach beczynszowych), a głównie polega na dziedziczeniu w obrębie najbliższej rodziny. Także sprzedaż ziemi rolniczej odbywa się często w obrębie szerszej rodziny lub sąsiadów, a gdy brak jest odpowiednich nabywców, wówczas w obrębie wsi. Problem ten związany jest z kolejnym wskaźnikiem oceny populacyjnej gospodarstw, jakim jest stopa przetrwania. Wyraża ona udział procentowy gospodarstw w stosunku do roku wyjściowego oceny (np. stopa przetrwania roczna, dekadowa, pokoleniowa – np. 30-letnia). Ocenia ona gospodarstwa, które nadal funkcjonują w sposób formalny (formalna stopa przetrwania) i rzeczywisty – produkcyjny (produkcyjna stopa przetrwania). Populację gospodarstw można także charakteryzować poprzez wskaźniki struktury sektorowej, tj. stan, udział i przemieszczenia gospodarstw (ziemi) pomiędzy sektorem rolnictwa indywidualnego (rodzinnego), gospodarstwami socjalnymi, sektorem spółek rolnych czy też sektorem gospodarstw państwowych (zasobem Skarbu Państwa). Badania demograficzne gospodarstw objaśniają więc wieloaspektowo zarówno stan populacyjny gospodarstw, jak i pozwalają opisać potencjalne szanse ich rozwoju czy też upadku.

UPADŁOŚĆ GOSPODARSTW W ODNIESIENIU DO TEORII EKONOMII

Rozważając problem funkcjonowania podmiotów rynkowych, jakimi są gospodarstwa rolnicze typu rodzinnego, które produkują głównie lub wyłącznie na rynek, mamy na myśli podmioty nieróżniące się w sposób zasadniczy w sensie ekonomicznym od przedsiębiorstw jako takich. Założenie to pozwala prześledzić upadłość gospodarstw w odniesieniu do neoklasycznej teorii przedsiębiorstwa. Stanowi ona wciąż główny nurt teorii firmy, gdzie przedsiębiorstwo definiowane jest poprzez cel jego działalności, którym jest maksymalizacja zysku. Na rynku konkurencyjnym osiągnięcie możliwie jak największego zysku jest sprawdzianem sprawności ekonomicznej firmy, jej możliwości inwestowania, przetrwania i rozwoju. Bankructwo czy też upadłość firmy funkcjonującej w warunkach konkurencji (a zwłaszcza doskonałej konkurencji) jest naturalną konsekwencją niedostosowania firmy do realiów rynkowych [Pieńkowska 2005]. Dostosowanie to może mieć różnorodny charakter, lecz z reguły polega na

zwiększaniu skali produkcji, zachowaniu produkcji mniejszej ilości produktów, lecz bardzo wysokiej jakości lub/i wypracowaniu skutecznego marketingu produktu (często także i firmy). Choć upadłość, eliminująca z rynku niesprawne, nieefektywne gospodarstwa, jest zjawiskiem bolesnym, to jednocześnie korzystnym dla całej gospodarki. Eliminując gospodarstwa nieefektywne, „oczyszcza” gospodarkę z podmiotów, które nie mogą zapewnić odpowiedniej wielkości i jakości produkcji wytwarzanej w danych realiach ekonomicznych, tj. przy istniejącym rynku, poziomie cen i kosztów produkcji. Poprawia zatem efektywność gospodarki, ocenianej jako całość.

Gospodarstwa rolne z uwagi na ich wielość i różnorodność w zakresie obszaru i jakości ziemi, wielkości ekonomicznej, stosowanych technologii i skali produkcji finalnej skupionej na wytwarzaniu żywności działają w warunkach zdecydowanie zbliżonych do konkurencji doskonalej. Nie mają one praktycznie możliwości oddziaływania na ceny, a udział pojedynczego gospodarstwa w produkcji i w rynku jest bardzo mały lub wręcz niedostrzegalny. Dlatego też, gdy ich związek z rynkiem jest duży, wzrastają ich szanse w osiągnięciu sukcesu ekonomicznego, ale także bardziej narażone są na ryzyko niepowodzenia i upadek. Stąd zdecydowanie inaczej należy ocenić podmioty nastawione na produkcję w celach samozaopatrzeniowych, a inaczej gospodarstwa komercyjne, które są (lub powinny być) traktowane jak inne firmy działające na otwartym rynku.

Z punktu widzenia neoklasycznej teorii przedsiębiorstwa dla jego trwałości i pomyślności rozwoju istotne są dwa rodzaje równowagi – równowaga rynkowa pomiędzy popytem a podażą oraz równowaga w przedsiębiorstwie (gospodarstwie), tj. pomiędzy wielkością produkcji i kosztem jej pozyskania. Według J. Szumpetera [Szymański 2005], najistotniejszym elementem kształtującym zachowanie firmy jest konkurencja. Pojęcie to ma tu jednak szerokie spektrum znaczeniowe i odnosi się zarówno do konkurencji w zakresie kosztów produkcji, jak i do cen zbytu, co z jednej strony związane jest z technologią wytwarzania, a z drugiej ze znajomością rynków i szeroko ujmowanym zarządzaniem gospodarstwem. Wpływa to w sposób bezpośredni na sytuację ekonomiczną gospodarstw i ich ewolucję. Bankructwo i upadek firmy (gospodarstwa towarowego) nie jest spowodowane, według Szumpetera, niekorzystnymi zmianami zewnętrznymi. Te bowiem nigdy nie mają oblicza ani wybitnie negatywnego, ani bardzo przyjaznego, są zatem układem mieszanym cech, które dla jednych rolników są korzystne, dla innych negatywne, a jeszcze dla innych neutralne. Jest to spowodowane niewłaściwym przebiegiem procesów dostosowawczych do nowych warunków zewnętrznych, w tym do nowych wymagań rynku, nowych relacji ekonomicznych, niezbędnej, zwykle większej skali produkcji. Konkurenci, którzy szybciej i lepiej rozpoznają te nowe realia i są w stanie je uwzględnić w zarządzaniu gospodarstwem, stają się bardziej odporni na potencjalnie negatywne uwarunkowania zewnętrzne. Są oni także potencjalnymi nabywcami aktywów uwalnianych poprzez upadające gospodarstwo, w tym zarówno środków trwałych ruchomych (inwentarza podstawowego, maszyn, ciągników itp.) jak i ziemi. Stąd majątek uwalniany w wyniku upadku gospodarstw, gdy ma jeszcze cechy przydatności technicznej, adekwatności produkcyjnej (dla konkretnego

nabywcy) i zasadności ekonomicznej, trafia do lepszych gospodarstw. Tam jego wykorzystanie ulega poprawie, gdyż wpływa na poprawę wyposażenia gospodarstwa, wzajemnych proporcji czynników produkcji, ogólną pulę wytwarzanej produkcji, sprzedaż, wydajność pracy, wynik finansowy itp. [*Zarządzanie w kryzysie* 1984].

Upadłość gospodarstw można także objaśnić na gruncie ekonomii instytucjonalnej. Instytucja państwa (co jest bardzo istotne dla gospodarstw) oraz instytucje otoczenia rolnictwa regulują powtarzające się zachowania ludzkie i kontakty, zmniejszając niepewność obrotu gospodarczego. Jako główny cel ekonomiczny działania instytucji należy przyjąć dążenie do obniżania kosztów transakcyjnych [Czyżewski i Henisz-Matuszak 2006]. Bankructwo gospodarstw czy na przykład sektorów lub branż rolnictwa może być więc spowodowane także wysokimi kosztami transakcyjnymi i wysokimi kosztami funkcjonowania różnych agencji pośredniczących w zasilaniu rolnictwa i gospodarstw w środki produkcji. Może dotyczyć to także otoczenia rolnictwa, tj. firm będących odbiorcami produktów finalnych rolnictwa i gospodarstw. Współcześnie są to w zasadzie niemal wyłącznie surowce rolne (mleko surowe, zboże, żywiec), które w procesie obrotu i przetwórstwa w ujęciu wartościowym często wielokrotnie zwiększają wartość dodaną, w efekcie stając się drogimi produktami spożywczymi. Istotne są tu koszty transakcyjne związane z zawieraniem kontraktów zakupu i sprzedaży, ponoszone przez gospodarstwo. Ogólnie znane są w ekonomii korzyści związane z powiększaniem rozmiarów transakcji, które są z reguły korzystne zarówno dla producentów rolnych (zbywających produkcję), jak i nabywców pośrednich lub finalnych (np. przetwórci). Uwarunkowania te przemawiają za zachowaniami racjonalnymi, którymi w przypadku rozdrobnionych struktur rolniczych i niewielkiej skali produkcji pojedynczych gospodarstw jest współdziałanie rolników oraz ich integracja pozioma i pionowa [Zegar 2007]. Producenci rolni (i nie jest to cecha wyłącznie polskich rolników) bardzo często kierują się przesłankami oportunistycznymi, ale i konserwatywnymi. Cenią sobie trwałość (np. struktur gospodarczych), ustalone zasady zachowań, istniejące kanały dystrybucji produkcji, znanych dostawców, uważając, że są one korzystne, bo są już rozpoznane, niezawodne i wygodne. Prowadzi to do unikania zmian czy reform i osłabiania procesów dostosowawczych, a w efekcie do niedążania za zmianami, które mogą mieć charakter skokowy, co może mieć konsekwencje w formie osłabienia, regresu, a nawet upadku gospodarstw.

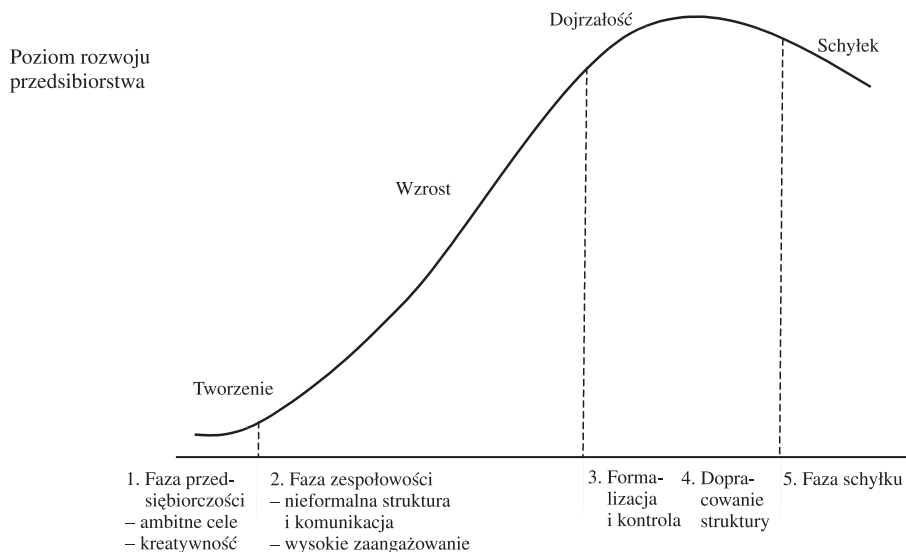
Menedżerskie teorie przedsiębiorstwa tłumaczą proces dążenia zarządzających do przetrwania firmy, w tym rozdzielenia własności firmy i jej kontroli. Powoduje to dość często wzrost znaczenia celów pozaeconomicznych, choć mogą one być nadal produkcyjne, co w efekcie stwarza zagrożenie dla bytu firmy. Upadłość (co łatwo przenieść na grunt rolnictwa) jest więc odpowiedzią na niepowodzenia zarządzających. W rolnictwie, mając do czynienia z setkami tysięcy gospodarstw, a w efekcie i zarządzających nimi rolników, poza zwykłymi błędami w zarządzaniu występuje także masowo problem wynikający z braku wykształcenia, kwalifikacji i odpowiedniego przygotowania menedżerskiego. Problem ten ma bardzo szerokie spektrum odniesienia, niemniej słabe przygotowa-

nie zawodowe rolników jest zapewne jedną z przyczyn niskiej sprawności ekonomicznej struktur rolnych. Z zagadnieniem tym można także powiązać upadłość firm (gospodarstw), objaśnianą teorią behawioralną [Szymański 2005]. Zachowania ludzkie wykazują dużą zmienność realizowaną w tych samych (lub nawet identycznych warunkach). Ludzie, podejmując decyzje, zachowują ograniczoną racjonalność, zachowują się emocjonalnie, nie mają wystarczającej ilości danych, aby ocenić swe położenie rynkowe, ekonomiczne czy prawne lub przygotować racjonalne rozwiązanie danego problemu. Zarządzający gospodarstwem mają również aspiracje i część z nich może być skupiona na celach pozatekonicznych lub celach trudno przekładających się na efekty ekonomiczne. Rolnicy często lubią daną działalność produkcyjną (np. nieopłacalną hodowlę owiec) lub chcą zaimponować swojemu otoczeniu (sąsiadom), że poradzą sobie z produkcją w każdych warunkach, nawet w gorszych, i osiągną sukces. Takie zachowania z punktu widzenia ekonomicznego są nieracjonalne, motywowane ambicjami i emocjami, które mogą prowadzić do pogorszenia się sytuacji ekonomicznej gospodarstw, a w dłuższym czasie do ich upadku. Ludzie z reguły dążą do osiągania efektów zadowalających, a nie optymalnych czy maksymalnych, co przekłada się bezpośrednio na gospodarstwa, którymi kierują.

Teorie biologiczne życia przedsiębiorstwa czy gospodarstwa oparte są na analogiach zachowań i życia firmy z organizmami biologicznymi. Założeniem tego ujęcia metodycznego jest przyrównanie cyklu życia gospodarstwa do cyklu życia człowieka, choć można to odnieść także do organizacji działających w jego otoczeniu. Kolejne stadia rozwoju gospodarstwa (przedsiębiorstwa) charakteryzują się odmiennymi cechami i wymagają odmiennego podejścia do występujących w nich problemów. Teoria ta, opierając swe rozważania na „narodzinach” i „śmierci” firmy (odniesienie do biologii organizmów żywych), rozpatruje zagadnienia jej powstawania, rozwoju, przetrwania i upadłości. Upadłość traktowana jest tu jako nieodłączna część prawidłowo funkcjonującego systemu, prowadzącego w sposób mniej lub bardziej przewidywalny do naturalnego schyłku życia przedsiębiorstwa [Pieńkowska 2005]. Analizując cykl życia firmy (tu: towarowych gospodarstw rolnych), należy zwrócić uwagę, że każda z faz jej życia charakteryzuje się odmienną dynamiką i zróżnicowanymi trendami rozwoju [Mohr 2007]. W fazie wzrostu, gdy gospodarstwo (zakupione czy odziedziczone) rozpoczyna swą działalność, podejmuje wysiłek inwestycyjny i intensyfikuje produkcję. Napotyka przez to na różnorodne trudności produkcyjne, rynkowe i finansowe, w tym często na kłopoty z płynnością finansową, a często także na opóźnienia w realizacji zamiarów produkcyjnych i planowanego wcześniej wzrostu. W fazie tej następuje jednocześnie rozwinięcie produkcji, wzrost liczby nabywców i przychodów. Zwiększa się wykorzystanie zdolności wytwórczych gospodarstwa, poprawia wykorzystanie środków trwałych oraz efektywność technologiczna i ekonomiczna. Jest to okupione dużym wysiłkiem organizacyjnym, a także zwiększonymi nakładami pracy (własnymi i pochodzącymi z zakupu), co jest przez właściciela łatwiej akceptowalne z uwagi na jego młody wiek i maksymalne – w skali życia, predyspozycje do pracy (także fizycznej). W ostatnim etapie tej fazy rolnik skupia się już nie na ilości produkcji, lecz na

jakości, mając na względzie korzystniejsze transakcje lub/i wypełnienie nisz rynkowych. Gospodarstwo powoli staje się „dojrzałe”, ma już ustanowione dobre kontakty rynkowe, swoją pozycję na rynku i image w środowisku lokalnym, co ma znaczenie w niezbędnych, lecz sprawnych kontaktach instytucjonalnych. W fazie tej następuje stabilny wzrost, a następnie stabilizacja produkcji i dochodów. Jednocześnie rolnik nie podejmuje (lub czyni to rzadko i niechętnie) inwestowania, zmiany profilu lub kierunku, ale także intensywności produkcji itp. Kolejną fazą, w jaką wkracza gospodarstwo, jest spadek. Przejawia się to zmniejszaniem tempa rozwoju produkcji i podaży, nienadążaniem za potrzebami rynku, brakiem dopasowania asortymentu i jakości produkcji na potrzeby odbiorców. Gospodarstwo ciągle poszukuje dla siebie nowej, dogodnej pozycji rynkowej, którą może osiągnąć bezinwestycyjnie (lub bardzo oszczędnie). Może ono w takiej fazie trwać przez wiele lat, a jego właściciel nawet może nie zdawać sobie sprawy, że jego gospodarstwo znajduje się w fazie spadkowej lub już schyłkowej. Gdy powstają sprzyjające okoliczności rodzinne, na przykład gdy pojawia się młody spadkobierca (lub zachodzi taka konieczność życiowa), gospodarstwo przechodzi pod zarząd nowego właściciela, co może oznaczać wejście w mniej lub bardziej zmodyfikowany cykl jego życia.

Podobny podział cyklu życia przedsiębiorstwa proponuje Robbins, za Klepackim [1996], wyróżniając cztery fazy jego rozwoju, które można odnieść do rozwoju gospodarstwa rolnego (rysunek 2).

RYSunEK 2. Cykl życia przedsiębiorstwa (według S.P. Robbinsa)

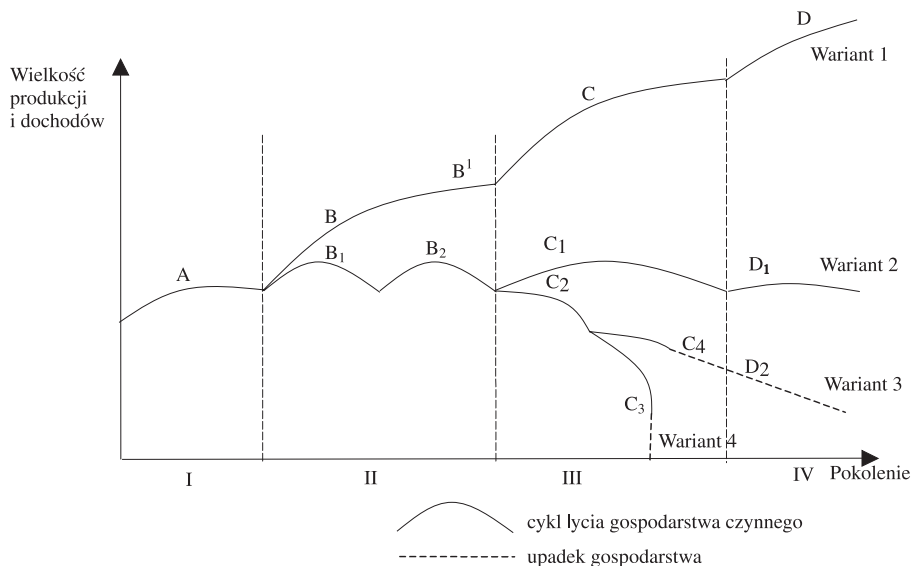
Źródło: Klepacki [1996].

Tworzenie firmy przejawia się poprzez nakreślenie przez jej właściciela ambitnych celów, kreatywności i przedsiębiorczości. Wzrost firmy odbywa się w fazie jej zespołowości, która może mieć charakter szeroko rozwiniętych kon-

taktów formalnych lub/i nieformalnych i dużego zaangażowania właściciela w zarządzanie firmą. Dojrzałość firmy to wejście w fazę formalizacji i kontroli, a także dopracowanie jej struktur. W fazie schyłku następuje regres w rozwoju, lecz nie wszystkie firmy muszą być skazane nawet w dłuższym czasie na upadek. Może tu mieć także miejsce rewitalizacja, zwykle (choć niekoniecznie) związana ze zmianą pokoleń, ze zmianą stylu i metod zarządzania, z wprowadzeniem na przykład najemnej stałej lub sezonowej siły roboczej [Gruszecki 2008].

Model cyklu życia można również odnieść do różnorodnych instytucji, z którymi z konieczności lub z wyboru wiąże się gospodarstwo (i rolnik). Zarówno gospodarstwo oddziałuje na konkretną instytucję otoczenia instytucjonalnego rolnictwa, na przykład zakład przetwórczy, zespół producencki czy służbę rolną, jak i te instytucje, będące w różnej fazie swojego cyklu życia, oddziałują na gospodarstwo. Analizując cykl życia organizacji, analogicznie jak to poczyniono dla gospodarstwa (firmy), Kożuch [2007] proponuje podział cyklu jej życia na następujące fazy: narodziny, młodość, wiek średni i dojrzałość. Narodziny organizacji to jej tworzenie, powołanie do życia, rozpoczęcie działalności. Młodość organizacji cechuje się zwiększaniem obszarów jej oddziaływania i ekspansją terytorialną lub przedmiotową. W wieku średnim następuje stopniowy, ale wyraźny wzrost roli i oddziaływania organizacji na jej otoczenia. Dojrzałość organizacji to stabilność i realizacja zadań na wysokim poziomie. Nie wyróżniono tu, jak to ma miejsce w odniesieniu do firm, wygaszenia ich znaczenia i siły ekonomicznej. Wspólnym odniesieniem teorii instytucjonalnej jest zwracanie uwagi na zależność, która sprowadza się do stwierdzenia, że skala i tempo procesów upadłościowych w gospodarce są uwarunkowane jakością infrastruktury instytucjonalnej. Przykładowo, gospodarstwa rolne pozbawione możliwości pozyskiwania alternatywnych dochodów i zaplecza w sytuacjach przełomowych lub/i kryzysowych i pozostawione same sobie mają zdecydowanie mniejszą szansę na przetrwanie czy przezwyciężenie kryzysu, aniżeli te, które mogą skorzystać na przykład z fachowej pomocy doradczej. Zburzona struktura rynku na wybrany produkt (np. porzeczki) powoduje lub przyczynia się do upadku gospodarstw specjalizujących się w tym produkcie. Odbudowa instytucji rynku lub ponowne jego zbudowanie od podstaw, na nowych zasadach, nie gwarantuje jednak sukcesu gospodarstwom produkującym dane produkty, ale brak tego rynku praktycznie nie daje im szans na przetrwanie.

Poza zwykłym cyklem życia gospodarstwa, wynikającym ze zmiany jego stanu aktywności w czasie, skali i profilu produkcji rolnej, zaobserwować można także cykl pokoleniowy (rysunek 3). Ma on charakter powtarzalnego co 25–40 lat cyklu rozwoju, który kształtuje się w procesie przejmowania gospodarstwa od wstępnych (najczęściej rodziców), samodzielnego gospodarowania oraz przekazania gospodarstwa spadkobiercy lub kolejnemu pokoleniu spadkobierców. Przekazanie gospodarstwa następcy (lub następcom) odbywa się z reguły w zaawansowanym wieku jego właściciela, tj. wieku umownie emerytalnym, co zwykle poprzedza ograniczanie produkcji, jej ekstensyfikację, ograniczanie nakładów, zaniechanie procesów inwestowania itp. Gdy następca pracuje w gospodarstwie, które ma przejąć, to proces ten może przebiegać zdecydowanie łago-

RYSUNEK 3. Warianty pokoleniowego cyklu życia rodzinnego gospodarstwa rolnego

Źródło: Opracowanie własne.

dniej i stąd spadek produkcji może być nieznaczny lub w ogóle nie nastąpić. Gdy jednak proces gospodarowania przeciąga się i następuje w zaawansowanym wieku, wówczas spadki poziomu mierników (i wskaźników) oceny produktywności i produktywności mogą być bardzo duże.

Wariant 1. jest przykładem pokoleniowego cyklu życia rodzinnego gospodarstwa rolnego, jego bezproblemowe przejmowanie przez następnych i ciągłego rozwoju. W drugim pokoleniu następuje kontynuacja produkcji oraz rozwój gospodarstwa i powielanie progresywnego cyklu życia gospodarstwa. Może odbywać się to poprzez powiększenie obszaru gospodarstwa lub/i jego wielkości ekonomicznej, a także zmianę kierunku i poziomu intensywności produkcji. W kolejnych pokoleniach kontynuowana jest ścieżka pomysłnego rozwoju i choć wyraźne są fazy cyklu życia gospodarstwa, to jednak ma ono charakter progresywny. W wariacie 2. w ciągu zwykłego czasu trwania jednego pokolenia następują dwa cykle życia gospodarstwa (B_1 i B_2), co może wynikać na przykład z powodu przedwczesnej śmierci jego właściciela (użytkownika) i przejścia gospodarstwa przez zaawansowanego wiekowo nowego użytkownika. W następnym pokoleniu (III) gospodarstwo to dzielone jest na dwa nowe podmioty, z których jeden podtrzymuje produkcję oraz majątek na poziomie poprzedniego właściciela (C_1), a drugi (gospodarstwo C_2) wchodzi na ścieżkę recesywną. Jest to przypadek określany jako wariant 3. Utworzone z podziału gospodarstwa C_3 i C_4 w różnym tempie odstępują od klasycznego cyklu życia firm. Gospodarstwo C_3 gwałtownie porzuca produkcję i następuje jego faktyczny upadek. W gospodarstwie C_4 upadek rozłożony jest w czasie, lecz także następuje przed osiągnięciem przez właściciela zaawansowanego wieku, który usprawiedliwiałby prosty regres. Podobnie jak to można zaobserwować w zakresie przebiegu cykli koniunkturalnych, wysokie am-

plitudy wzrostu i rozwoju gospodarstw w formie ich rozkwitu predestynuje je do szybkiego i głębokiego spadku produkcji w okresie schyłkowym gospodarstwa i przed ich przejściem przez nowych właścicieli. Gdy krzywe cyklu życia gospodarstwa są spłaszczone, przebieg zjawisk decydujących o jego stanie i rozwoju jest łagodny, rozłożony w dłuższym czasie, a różnice pomiędzy depresją cyklu życia a jego najwyższym poziomem rozwoju są niewielkie. Długookresowy trend rozwoju pozwala faktycznie ocenić tempo i typ przemian gospodarstw przekazywanych pokoleniowo i wskazać na ich konkurencyjność, adekwatność produkcyjną i dostosowanie do warunków makroekonomicznych.

W literaturze ekonomicznej w nurcie wywodzącym się z teorii organizacji przedsiębiorstwa przyjmuje się, że głównymi determinantami przetrwania i rozwoju firmy na rynku są takie cechy jej organizacji, jak wielkość i wiek [Poznańska 2005]. Mniejsze firmy są w wielu przypadkach niezdolne do konkurowania lub konkurowanie dla nich jest trudne i kosztowne. Poprzez wiek firmy kształtuje się jej pozycja rynkowa, ale może on mieć także konotacje negatywną, zwłaszcza gdy kojarzony jest z zaawansowanym wiekiem jego właściciela czy zarządzających. Klepacki [1996] w trakcie powstawania i funkcjonowania gospodarstwa czy przedsiębiorstwa wyróżnia kilka etapów, które także nazywa fazami życia firmy. Są to fazy: przedsiębiorczości, zespołowości, formalizacji i kontroli, dopracowania struktur oraz schyłku gospodarstwa (firmy) – tabela 1.

TABELA 1. Zintegrowany model cyklu życia organizacji według R.E. Quinna i K. Camerona

Fazy i ich charakterystyka			
1. Przedsiębiorczość	2. Zespołowość	3. Formalizacja i kontrola	4. Dopracowanie struktury
Porządkuje się zasoby	Struktura i komunikacja mają charakter nieformalny	Formalizowanie reguł	Dopracowuje się strukturę
Jest dużo pomysłów	Istnieje poczucie kolektywu jako całości	Struktura jest stabilna	Następuje decentralizacja
Podjmuje się działania przedsiębiorcze	Pracownicy pracują przez wiele godzin	Kładzie się nacisk na sprawność i utrzymanie	Rozszerza się domenę działalności
Potrzeba planowania i koordynacji	Pracownicy mają poczucie misji	Organizacja staje się bardziej konserwatywna	Następują dostosowania
Znajduje się własne miejsce	Trwa innowacja	Instytucjonalizuje się procedury	Organizacja odnawia się
Władzę ma „sprężyna sprawcza”	Pracownicy są mocno zaangażowani		

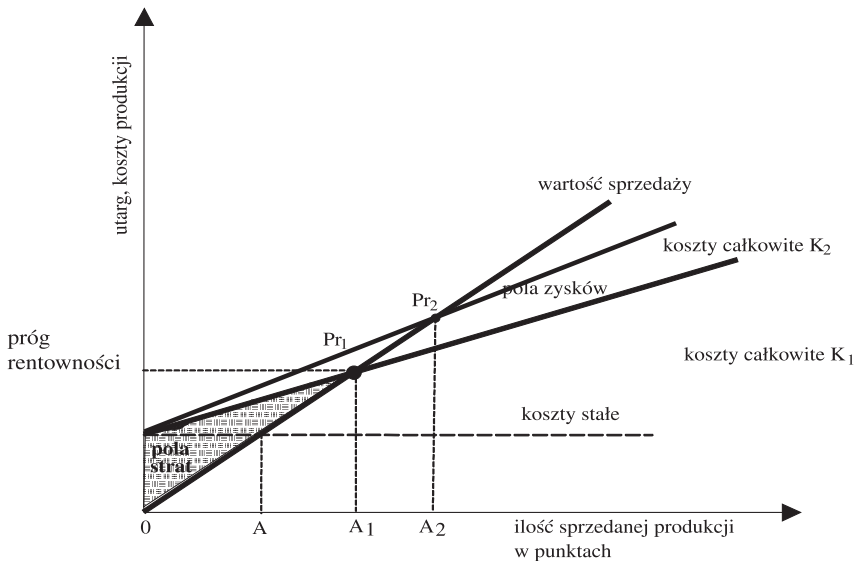
Źródło: Klepacki [1996].

O pierwszej fazie – przedsiębiorczości, decydują takie cechy rolnika czy przedsiębiorcy, jak: poszukiwanie zasobów i ich powiększanie, twórcze zarządzanie, odważne podejmowanie ryzyka. W fazie drugiej – zespołowości, następuje rozwój współpracy, na przykład kooperacji poziomej i pionowej, intensyfikacja kontaktów z różnorodnymi instytucjami, z których działań czerpane są do-

datkowe korzyści dla firmy. W kolejnej fazie – formalizacji i kontroli, tworzone są precyzyjne procedury postępowania i zachowań rynkowych, następuje pełne wdrożenie i rozwój technologii produkcji oraz – co wiąże się już z kolejną fazą dopracowania i dostosowania struktur – dostosowanie ich do otoczenia i precyzyjne wprowadzenie w rynek. Faza ta może trwać długi okres, jeżeli nie zajdą w niej nagle zmiany koncepcji organizacji gospodarstwa, istotne zmiany zewnętrzne (np. rynkowe) czy też niespodziewane i ważące o skali i poziomie produkcji gospodarstwa zmiany losowe (np. choroba właściciela/kierownika gospodarstwa).

Brak możliwości dalszego dostosowania się do zmieniających się warunków otoczenia rynkowego w zakresie szeroko rozumianego zarządzania wewnątrz gospodarstwa oznacza wejście w fazę schyłku. Najważniejszą oznaką takiego stanu, ocenianego z punktu widzenia ekonomiki, jest pogarszanie się wyników produkcyjnych i ekonomicznych. Oznacza to także brak możliwości konkurowania, co powoduje regres gospodarstwa w stosunku do rozwijającego się otoczenia i rozłożony w czasie lub nawet gwałtowny jego upadek.

W analizie pragmatycznej ekonomiki, w tym rentowności, posługując się pojęciem kosztów księgowych oraz wartością sprzedaży produkcji, można ustalić próg rentowności gospodarstwa (rysunek 4). Zaczyna się on od punktu, w którym przychody ze sprzedaży produkcji (produktów i usług) są równe kosztom

RYSUNEK 4. Graficzna ilustracja progu rentowności gospodarstwa (przedsiębiorstwa)

Źródło: Nasiłowski [1996] i modyfikacja własna.

całkowitym. Problemem rachunkowym poprawnych analiz dla gospodarstwa rodzinnego może być dominujący lub wyłączny udział nakładów pracy własnej w ogólnym zapotrzebowaniu na pracę w gospodarstwie. Praca własna nie jest tu wyceniana rynkowo w trakcie trwania procesu produkcji, lecz może być jedynie

wyszacowana dla celów rachunkowych. Koszty całkowite produkcji mogą być zatem niższe (K_1), gdy rolnik godzi się realizować produkcję przy mniejszym wynagrodzeniu za pracę (środki te tworzą budżet gospodarstwa domowego). Można również pobierać za swoją pracę znacznie więcej środków finansowych – na rzecz gospodarstwa domowego, wówczas koszty całkowite produkcji wzrastają do poziomu K_2 .

Próg rentowności ($Pr_{1,2}$) zaczyna się od punktu, w którym przychody ze sprzedaży produkcji są równe kosztom całkowitym produkcji. Poniżej tego punktu ponoszone są straty (pole strat), powyżej zaś osiągane są zyski. Rozmiary sprzedaży (OA) pokrywają jedynie koszty stałe, a nie pokrywają kosztów zmiennych, stąd gospodarstwo przynosi stratę. W miarę zwiększania się sprzedaży wzrasta jej nadwyżka nad kosztami stałymi, sprzedaż o rozmiarze OA_1 , a przy wyższym poziomie kosztów pracy OA_2 sprawia, że poziom kosztów zrównuje się z poziomem produkcji [Nasiłowski 1996].

Ponad punktem rentowności Pr_1 lub Pr_2 rosnące wpływy są coraz większe w stosunku do rosnącej sumy kosztów całkowitych i w rezultacie gospodarstwo osiąga coraz to większe zyski, co warunkuje jego reprodukcję rozszerzoną i rozwój. Funkcjonowanie gospodarstw w polu strat powoduje różnorodne perturbacje ekonomiczne i konieczność zasilania zewnętrznego. Stan taki może być jednak krótkotrwały, gdyż w dłuższej perspektywie niemożliwe staje się pozyskiwanie środków finansowych (i rzeczowych) z zewnątrz, ponieważ powstaje stan niewypłacalności gospodarstwa. Oznacza on faktycznie jego upadek i przejęcie majątku przez nowy podmiot gospodarczy (w całości lub w częściach), a więc likwidację istniejącego podmiotu gospodarczego i przejęcie całości lub jego części przez nowego właściciela.

PODSUMOWANIE

Rozdrobnione gospodarstwa indywidualne w Polsce (zwłaszcza zlokalizowane w południowej i południowo-wschodniej części) mają w dużej mierze charakter recesywny i upadający. Świadczą o tym takie symptomy, jak: trwająca już od wielu lat zawężona reprodukcja majątku produkcyjnego, redukcja stanu pogłowia inwentarza produkcyjnego oraz ekstensyfikacja produkcji (ekstensyfikacja nakładcza). Zmniejsza się także zainteresowanie mieszkańców wsi produkcją rolą, w tym jej doskonaleniem, racjonalizacją i unowocześnianiem. Z racji powszechności zjawisk recesywnych w rolnictwie problem redukcji produkcji i upadłości gospodarstw ma obecnie istotne znaczenie dla ekonomii wsi, ekonomii gospodarstw domowych i losu ekonomicznego mieszkańców dotychczas związanych z rolnictwem. Upadłość gospodarstw, choć wydaje się być procesem dość powszechnym, to jednak w drobnych, zwykle dwuzawodowych gospodarstwach rodzinnych przebiega inaczej aniżeli w analogicznie niewielkich pozarolniczych przedsiębiorstwach gospodarczych. Jest zwykle procesem rozłożonym w dłuższym okresie. Rozpatrując większe zbiorowości gospodarstw, można zaobserwować, że zjawiska o charakterze recesywnym narastają w sytuacjach zmian pokoleniowych, zwłaszcza w procesie przejmowania gospodarstw przez

słabo już związanych ekonomicznie i emocjonalnie z rolnictwem następców. Badanie upadłości gospodarstw na podstawie metodyki i zasad przyjętych dla firm pozarolniczych pozwala na prześledzenie tego zjawiska i opisanie cyklu życia gospodarstw w ramach ekonomii oraz w cyklu pokoleniowym. Pozwala na identyfikację cech demograficznych populacji gospodarstw wpływających potencjalnie na ich upadek. Niniejsze opracowanie stanowi jednocześnie wprowadzenie do obszernej, wielostronnej problematyki zmian agrarnych i strukturalnych gospodarki i rolnictwa. Z uwagi na przewidywalne nasilenie się procesów porzucania produkcji, jej ekstensyfikacji i redukcji oraz odchodzenia mieszkańców wsi od rolnictwa i produkcji rolnej problematyka badania upadłości gospodarstw powinna zajmować w najbliższych latach ważną pozycję w naukach rolniczo-ekonomicznych.

BIBLIOGRAFIA

- Czyżewski A., Henisz-Matuszak A., 2006: *Rolnictwo Unii Europejskiej i Polski. Studium porównawcze struktur wytwórczych i regulatorów rynków rolnych*. Wydaw. AE w Poznaniu, Poznań.
- Dec P., 2006: *Statystyka upadłości*. „Kwartalnik Nauk o Przedsiębiorstwie” 1.
- Dec P., 2008: *Modele wczesnego ostrzegania przed upadłością przedsiębiorstwa i badania nad ich skutecznością w Polsce*. W: *Bankructwa przedsiębiorstw*. Red. E. Mączyńska. SGH, Warszawa: 214–228.
- Dominiak P., 2008: *Zgony przedsiębiorstwa a cechy demograficzne*. W: *Bankructwa przedsiębiorstw*. Red. E. Mączyńska. SGH, Warszawa: 121–130.
- Dzun W., 2005: *Państwowe gospodarstwa rolne w procesie przemian systemowych w Polsce*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Farkowski C., 1965: *Chłopskie gospodarstwa ekonomicznie słabe*. PWRiL, Warszawa.
- Gierszewska G., Romanowska M., 1997: *Analiza strategiczna przedsiębiorstwa*. PWE, Warszawa.
- Gruszecki T., 2008: *Instytucjonalne aspekty w teorii przedsiębiorstwa*. W: *Bankructwa przedsiębiorstw*. Red. E. Mączyńska. SGH, Warszawa: 79–92.
- Klepacki B., 1996: *Ekonomika i organizacja rolnictwa*. WSiP, Warszawa.
- Kłodziński M., 2006: *Aktywizacja społeczno-gospodarcza gmin wiejskich i małych miast*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Kozuch B., 2007: *Nauka o organizacji*. CEDEWU. PL. Wydawnictwo Fachowe, Warszawa.
- Mączyńska E., 2005: *Ekonomiczne aspekty upadłości przedsiębiorstw w Polsce*. Materiały i Prace. T. XCII. SGH, Warszawa.
- Mączyńska E., 2008: *Ustrój (ład) gospodarczy a instytucjonalno-infrastrukturalne uwarunkowania funkcjonowania przedsiębiorstw*. W: *Bankructwa przedsiębiorstw*. Red. E. Mączyńska. SGH, Warszawa: 25–48.
- Mohr A., 2007: *Zarządzanie wzrostem firmy*. One Press, Gliwice.
- Musiał W., 2007: *Wiejskie obszary górskie Karpat Polskich w procesach przemian społeczno-gospodarczych*. Studia i Monografie IRWiR PAN, Warszawa.
- Nasiłowski M., 1996: *System rynkowy. Podstawy mikro- i makroekonomii*. Key Text, Warszawa.
- Pieńkowska M., 2005: *Ujęcie upadłości w teorii przedsiębiorstwa*. W: *Ekonomiczne aspekty upadłości przedsiębiorstw w Polsce*. Materiały i Prace. T. XCII. SGH, Warszawa.
- Poznańska K., 2005: *Koncepcja przetwarzania przedsiębiorstw i ich weryfikacja empiryczna w gospodarce polskiej*. W: *Ekonomiczne aspekty upadłości przedsiębiorstw w Polsce*. Materiały i Prace. T. XCII. SGH, Warszawa.

- Robbins S. P., 1998: *Zachowania w organizacji*. PWE, Warszawa.
- Szymański W., 2005: *Globalizacyjne uwarunkowania siły i słabości przedsiębiorstwa*. W: *Ekonomiczne aspekty upadłości przedsiębiorstw w Polsce*. Materiały i Prace. T. XCII. SGH, Warszawa.
- Tkaczyk T.P., 2005: *Ryzyko i niepewność w warunkach globalizacji*. W: *Ekonomiczne aspekty upadłości przedsiębiorstw w Polsce*. Materiały i prace. T. XCII. SGH, Warszawa.
- Wojewodziec T., 2008: *Ekonomical Breakdown of Agricultural Farms in Foothills and Western Beskidy Region (Upadek ekonomiczny gospodarstw rolniczych w Beskidach Zachodnich. Konkurencjeschopnost a ekonomiky rast: Europskie a narodne perspektivy*. Fakulta ekonomiky a manažmentu SPU, Nitra.
- Zarządzanie w kryzysie. Koncepcje, badania, propozycje*, 1984. Red. B. Wawrzyniak. PWE, Warszawa.
- Zegar J.S., 2007: *Zróżnicowanie indywidualnych gospodarstw rolnych w świetle wybranych kryteriów*. W: *Z badań nad rolnictwem społecznie zróżnicowanym*. IERiGŻ PIB, Warszawa.

REFLECTIONS ON FAMILY FARM BANKRUPTCY IN POLAND

Abstract. The functioning of agricultural farms in open market economy offers chances for their rapid and intensive development but also increases the risk of economic incapacity and failure. The problem has been presented in the paper mainly in the form of theoretical reflections addressing basic and recognisable symptoms of farm failure resulting from recessive character of events and economic categories describing them. Analysed and reviewed were the regularities and economic theories which explain the processes of bankruptcy of economic entities and institutions and these were referred to agricultural farms. Farm bankruptcy was discussed from the perspective of neoclassical theory of business enterprise, against the background of institutional economics and managerial theory of enterprise. Considerable attention was paid to the theory of biological life of an enterprise (farm) and its applicability to farms was stressed. The reflections were extended by the so-called generation cycle of family life on a farm. The problem of defining farm bankruptcy and a wide range of terms describing this phenomenon were also addressed in the paper. Several terms not used so far in agricultural economics were introduced, which refer to the so-called demographic analysis of farms, i.e. birth rates, death rates and farm turnover index. The author pointed to a wide scope of research on the current state of family farms from the point of view of their future existence, particularly a threat of bankruptcy. The issues addressed in the article seem extremely important for the economic science and practice due to the growing problem of discontinuation of production, considerable extensification of farms and strengthening phenomenon of narrowed reproduction of production assets. Competitive income generated from the off farm jobs causes that a great part of small and medium sized farms has already entered or will enter the bankruptcy stage in the near future.

Key words: farm bankruptcy, farm life cycle, household demography